

шов би на бік Росії і став би запеклим українофобом. Можна згадати, наприклад, колишнього народного депутата В. Колесниченка, який більшу частину свого життя розмовляв українською мовою, а потім перейшов на російську і почав запекло боротися проти української. У 1659 р., після обрання гетьманом Ю. Хмельницького, сталося так само, тільки насправді. Так, ніжинський полковник В. Золотаренко вже у вересні 1659 р. повідомляв російському посланцеві, що «він, бачачи зраду до тебе, великого государя, ворога Божого Івашки Виговського ... завжди плакав. І, пам'ятаючи де він, Василь, твою великого государя милість до ... себе ... місто Ніжин ... і зі всією Сіверщиною під твою, великого государя, високу руку привів» [4, с. 443–445].

Ніжин знову зайняли російські війська. 25 вересня 1659 р., коли вони доходили до міста, їх «зустріли полковник Василь Золотаренко з полком за п'ять верст від Ніжина, і протопоп Максим і з ним священники з хрестами, і міщани, війти і бурмістри, і райці, і лавники, і вся чернь за містом... І полковник ... і всі Ніжинські жителі милості великого государя обрадувалися і ... били чолом... І того же часу полковник Василь Золотаренко наказав стріляти з усіх зарядів, що є в Ніжині» [1, с. 252]. Люди, які ще півроку назад боролися проти Росії, ледь не зі сльозами вітали росіян. Вже забули про їхні злочини, вбивства, руйнування. Страх переважив патріотизм.

Отже, політична ситуація середини XVII ст. є віддзеркаленням новітньої історії України. Багато що є дуже подібним до сучасності. І лише деякі сюжети відрізняються від сьогодення.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею – СПб., 1863. – Т. 4. – 276 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею – СПб., 1872. – Т. 7. – 414 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею – СПб., 1877. – Т. 9. – 30+1014 стлб.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею – СПб., 1892. – Т. 15. – 266 с.
5. Мицик Ю. Листи гетьмана Виговського // Конопотська битва 1659 року. Зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 79–86.
6. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. – К.–Л., 2006. – Ч. II. – с. 799.

Степенькин С.С. Политическая ситуация середины XVII в. как отражение новейшей истории Украины

В статье рассматриваются параллели истории Украины середины XVII в. и современных событий. Рассказывается о событиях русско-украинской войны 1658–1659 гг. Это мятеж М. Пушкаря и Я. Барабаша, противоправные действия россиан, оборона Конотопа, восстановление власти России над Украиной. Одновременно показываются параллели из современной истории.

Ключевые слова: *российско-украинская война, оборона Конотопа, наказной гетман Северский Г. Гуляницкий, нежинский полковник В. Золотаренко.*

Stepenkin S.Yu. The political situation in middle XVII century as a reflection of the modern history of Ukraine

In the article parallels of the history of Ukraine in middle XVII century and current events are consider. Told about the events of the Russian-Ukrainian war of 1658 – 1659 years. This rebellion M. Pushkar and Ya. Barabash, illegal actions of the Russians, defense Konotop, restore power Russia over Ukraine. Along with showing parallels in modern history.

Key words: *Russian-Ukrainian war, defense of Konotop, Siverske's order hetman H. Hulyanytsky, Nizhyn's Colonel V. Zolotareno.*

10.03.2016 p.

УДК 94(477.5)«16»:338.1

К.О. Солдатова

ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСУ МАЄТНОСТЕЙ ГЕТЬМАНА ІВАНА САМОЙЛОВИЧА НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті висвітлюється історія формування гетьманських володінь І. Самойловича у Ніжинському, Стародубському, Прилуцькому та Миргородському полках.

Ключові слова: *рангові маєтки, приватно-спадкове землеволодіння, «дворець», «староста», волость.*

Як відомо, на території Гетьманщини з другої половини XVII ст. розпочався процес зміцнення старшинсько-шляхетського землеволодіння. Більшість істориків протягом XIX–XXI ст. розглядали проблему старшинської земельної власності Гетьманщини в рамках процесу відновлення традиційних феодальних відносин на українських землях. Аспекти приватно-спадкового та рангового землеволодіння українських гетьманів і далі залишаються малодослідженою темою.

Гетьманські володіння XVII–XVIII ст. у своїх працях досліджували Д. Бантиш-Каменський, О. Лазаревський, В. Борисенко, В. Мякотін, В. Дядиченко, О. Гуржій, П. Федоренко, Л. Мельник, М. Хармак та О. Васильєва. Проте наразі відсутнє комплексне дослідження маєтностей українського гетьмана Івана Самойловича. Саме тому розглянута тема є актуальною в контексті вивчення історії соціально-економічного розвитку України другої половини XVII ст.

Для характеристики гетьманських володінь І. Самойловича розглянемо матеріали, які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІАК України), частина з яких на сьогодні вже є опублікованою. Насамперед, це «Генеральне слідство про маєтності» 1729–1730 рр., яке було проведене у 10 полках Гетьманщини, що наразі зберігається у вигляді мікрокопії (оригінал

рукопису знаходиться в Російському державному архіві давніх актів, у місті Москві). Окрім того, для вивчення володінь, проаналізуємо неопубліковані справи другої половини XVII ст.

17 червня 1672 р. у Козачій Діброві (біля м. Конотопа) відбулося обрання Івана Самойловича гетьманом Лівобережної України. Новообраному керманичу «на булаву» царською жалуваною грамотою було надано у власність місто Гадяч з прилеглими селами – так званий «Гадяцький замок» [1, с. 78]. Крім того, автоматично перейшли у власність новообраного гетьмана і рангові маєтки, які свого часу належали Д. Многогрішному. Насамперед, «на кухню» гетьманську відходила Шептаківська волость Стародубського полку [2, с. 462]. Для управління волостю І. Самойлович призначив дозорцем Данила Сухомлина [3, с. 183]. По-друге, це володіння безпосередньо розміщувалося неподалік від гетьманської столиці. Як вважає дослідниця О. Васильєва, більшість рангових маєтків, приєднаних «до булави» від І. Многогрішного до І. Мазепи, розміщувалися біля Батурина чи в навколишніх полках або з'єднувалися зі столицею водними артеріями [2, с. 462]. З них у матеріалах зустрічається с. Городище Бахмацької сотні Ніжинського полку. За Генеральним слідством про маєтності Ніжинського полку дізнаємося, що у часи гетьманування Д. Многогрішного у селі було створено «дворець» [4, с. 52]. У праці О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии. Полк Нежинский» знаходимо: «... вместе съ поселением гетьмановъ въ Батурине, крестьянское население окрестныхъ сель, которое до того времени оставалось еще свободнымъ, было взято этими же гетманами въ личное послушаніе» [5, с. 181–182]. У часи гетьманування І. Самойловича було створено Городищанське староство (с. Городище, с. Курінь та с. Бахмач) Бахмацької сотні Ніжинського полку, яке об'єднало одночасно декілька гетьманських сіл. Для зручності таким великим господарством управляв «староста», якого призначав особисто гетьман. У другій половині XVII ст. в одному із сіл староства – Бахмачі, побудували млин на двох колесах для гетьманських потреб. Пізніше Городищанське староство відходило до рангових маєтків І. Мазепи та К. Розумовського [4, с. 52–53].

Але саме у добу І. Самойловича простежується процес збільшення рангового землеволодіння «на булаву». Так, у 70-х роках XVII ст. неподалік від Батурина гетьманом було створено Підлипнянське староство Конотопської сотні Ніжинського полку (с. Старе, с. Підлипневе, с. Попівка та с. Гута). Перше село – Старе – за Генеральним слідством, засноване ще при магнатах Пясочинських, у часи Д. Многогрішного перейшло до рангових гетьманських маєтностей [4, с. 54]. Село Підлипневе, яке розміщувалося безпосередньо неподалік від

сотенного містечка Конотопа, було густонаселеним. В описі 1654 р. вказано, що тут знаходилося 203 дворів козаків і, можливо, стільки ж дворів міщан [5, с. 239]. У Генеральному слідстві знаходимо, що Д. Многогрішний передав село у власність компанійському полковнику Мурашку. Після смерті Мурашки у 1674 р. Підлипневе було приєднано до складу гетьманських володінь І. Самойловича [4, с. 53]. Також у цей період до староства відійшли села Гута та Попівка. Перше село було засноване у першій половині XVII ст.: «... неякійсь гутникъ устроиль былъ гуту здавна и къ оной гуте – населились прихожане» [5, с. 218]. Село Попівка на р. Куколці заснували одночасно з Гутою, але воно було більш заселеним, про що свідчить опис 1654 р.: у ньому знаходилося 150 козацьких і 153 міщанські двори [5, с. 228]. За Генеральним слідством дізнаємося, що село спочатку було передане Д. Многогрішним у власність «есаулу» Грибовичу, у котрого забране І. Самойловичем і приєднано до Підлипнянського староства. Староство або, в деяких джерелах, «дворець», проіснувало до другої половини XVIII ст, перебуваючи у власності І. Мазепи, І. Скоропадського, а потім і К. Розумовського [4, с. 54].

Також у часи гетьманування І. Самойловича було створено староство у Ямпільській сотні Ніжинського полку. Дана сотня займала вкриту лісами місцевість правого берега р. Івотки. Перші поселення на цій території почали виникати на початку XVII ст. Зручні природні умови сприяли спорудженню перших водяних млинів. О. Лазаревський наводить спогади старожилів, за якими дізнаємося, що у 1674 р. прибув сюди із правого берега Дніпра полковник Іванья. З дозволу гетьмана у селі Клин він поселив значну кількість людей і воно збільшилося до розмірів містечка, яке полковник назвав Ямполем. Але потім, з невідомих причин, І. Самойлович приєднав це містечко до гетьманського двору, надавши йому натомість село Порохонь [5, с. 499–500]. До староства гетьман також доєднав село Орловку «после поляковъ». Ще одне село – Усок – за матеріалами Генерального слідства, засноване за магнатів Пясочинських, у другій половині XVII ст., було приєднано до Ямпільського староства [4, с. 58]. Крім вищезгаданих сіл, за гетьманування І. Самойловича до складу даного староства увійшли села Імшана та Рудня Ямпільської сотні. Перше село, яке заснував козак Кондратій Андрушенко, у другій половині XVII ст. було приєднане до гетьманських володінь [4, с. 26]. Село Рудня, за Генеральним слідством, виникло із «рудні», яка була влаштована у часи гетьманування Д. Многогрішного «поляком» Мартином, і було ним продане іншому руднику Якубу Барановському, який перепродав рудню вже І. Самойловичу. Гетьман придбав її за військові кошти – 1000 золотих [6, с. 233]. Управляв староством від імені гетьмана

«господар» – Кирило Грушинський (прізвисько – Дорошенко) [5, с. 461]. Після І. Самойловича Ямпільське староство відходило «до булави» І. Мазепи, згодом Д. Апостола та К. Розумовського. Дослідник В. Дядиченко відносив його до одного з найбагатших гетьманських володінь [7, с. 128].

Доречно окремо розглянути волості, які на той час належали до рангових маєтностей. За матеріалами Бендерської комісії 1709 р. дізнаємося, що у часи гетьманування І. Самойловича «до булави» приєднано Почепську та Ропську волості Стародубського полку [8, с. 125]. Характерною особливістю першої волості було те, що тут в основному знаходилися невеликі населені пункти. Як вказує О. Лазаревський, у другій половині XVII ст. населення волості розподілилося на декілька груп: «одна належала до двора гетманського, другая до ратуши Почепской и третья – жила в селахъ и деревняхъ владельческихъ». Загалом на той час близько 35 сіл відійшло до гетьманських володінь [3, с. 274]. Інша волость – Ропська – почала формуватися за литовсько-польської доби. Належала вона землевласникам Рубцям. Їх власність була підтверджена в подальшому Б. Хмельницьким, І. Брюховецьким та Д. Многогрішним. Проте у 1671 р. Івана Рубця, сина топальського сотника Михайла Рубця, якому належала волость, звинуватили у підробці різних печаток: царських, королівських, гетьманських. За рішенням Генерального суду обвинуваченого мали стратити. Однак гетьман помилював І. Рубця, натомість забравши більшу частину волості – 11 сіл (слобода Ропськ, Старий Ропськ, Карповичі, Сочковичі, Тимоновичі, Бровничі, слобода Могилевичі): «... отбираемъ въ нашу власть, для подмоги въ войсковихъ расходахъ» [3, с. 398]. Центром волості стало село Новий Ропськ, яке заснували у першій половині XVII ст. У 1620 р. його передали у власність поляку Салтану. У 1679 р. Новий Ропськ разом із селом Хоромне було приєднано до гетьманських володінь І. Самойловича. Ропська волость у пізніші часи відходила «на булаву» Д. Апостола та К. Розумовському [3, с. 425].

Розширювалися гетьманські маєтності і за рахунок приєднання окремих сіл. У ЦДІАК України зберігається справа Генеральної військової канцелярії 1752 р. про загибель під час пожежі 1748 р. у м. Глухові документів про дворець в с. Обмачево Батуринської сотні Ніжинського полку. У ній вказується: «Дворецъ Гетманъ Иванъ Самуйловичъ ... устроилъ на искупленныхъ по договорной продажи в казаковъ и мужиковъ местахъ въ «1675» Году в чемъ числится ныне «1747» Года. Въ хоромномъ строении под потолком на сволюки словами вырезанными пишется, оной дворъ устроенный Самойловичемъ ради тогдашней въ Батурине Резиденции Гетманской и содержания въ немъ скота и птицъ, къ которому двору принадлежит лановъ четири, нивъ шесть, лесовъ два, сенокосовъ

четиры, рыбныхъ ловель пять». Також зазначається, що «...из уезда Батуринскому принадлежали села Обмачевъ с тридцати пяти поданническихъ дворахъ с пахотными и сенокосными землями», «...дворецъ за монастыремъ донныне остается» [9, арк. 2–3]. Пізніше с. Обмачево відходило «на булаву» І. Мазепі та І. Скоропадському.

Гетьманські володіння І. Самойловича знаходилися також у селах Самбір Великий, Самбір Малий та Карабутів Красноколядинської сотні Прилуцького полку. За матеріалами Генерального слідства про маєтності Прилуцького полку дізнаємося, що «як сталъ Поповичъ гетманомъ, тими селами завладелъ» [10, с. 30]. О. Лазаревський головною статтею доходів цих сіл називає сіно, котре косили в самбірських степах для гетьманської стайні. У часи гетьманування І. Мазепи було створено Самбірський дворець, який об'єднував кілька суміжних гетьманських сіл Красноколядинської сотні. Пізніше до «дворця» гетьман доєднав с. Голонку та с. Дептовку [11, с. 288–289].

До гетьманських маєтностей Івана Самойловича відійшло і село Мутин Глухівської сотні Ніжинського полку, що знаходилося на р. Сейм. Біля села розміщувалася переправа через Сейм та сеймові озера. Це сприяло економічному розвитку регіону. Тому ще у 1664 р. протопоп Глухівського Успенського монастиря Іван Шматковський звертався до царського уряду з проханням передати у володіння монастиря означену територію: «... да къ той же бы церкви дать озера Мутинскіе и перевозъ» [12, с. 195]. Однак у часи гетьманування І. Самойловича село перейшло до «гетьманської булави», утворився так званий «Мутинський дворець», до якого було приєднано, за Генеральним слідством, ще 4 села (Билка, Червонопілля, Рождественное, Камінь) [4, с. 63–65]. За Універсалом 1672 р. мутинська переправа відходила до Глухівського монастиря, проте, в документі не вказано за сеймові озера, які ймовірно, перейшли до «двора» І. Самойловича [13, с. 657]. Володіли Мутинським палацом також І. Скоропадський та Д. Апостол.

Окремо гетьману належали приватні володіння. Приватно-спадкові маєтності І. Самойловича було сформовано загалом у роки його перебування на посаді гетьмана. Насамперед, це «дворецъ» у Марчишиній Буді Глухівської сотні Ніжинського полку. У середині XVII ст. слобода Марчишина Буда належала жителю міста Глухова – знатному козаку Марку, де він збудував поташну буду. Але після його смерті дружина продала слободу гетьману [4, с. 63]. В цей же час, у 1681 р., І. Самойлович придбав у жителів Глухівської сотні на р. Буді 3 млини, які приєднав до Марчишиної Буді [14, арк. 2]. Один з них становив цілий комплекс з крупорушками, ступами для товчіння проса та валяння сукна вартістю 3 тис. золотих. Також в цей рік гетьман придбав у ігумені

Глухівського Спаського монастиря Анастасії нову будувати на «вечное владеніє» у Глухівській сотні, де випалювали поташ [14, арк. 3–4], а в 1682 р. – греблю на р. Івоті, рудні та 2 млини на р. Буді за 1000 польських золотих, що підтверджує екстракт запису з книги Глухівського магістрату про здійснену купівлю [15, арк. 1]. Таким чином, у Марчишиній Буді утворилося велике виробництво.

У Глухівській сотні гетьману також належав млин на р. Есмань. У матеріалах ЦДІАК України є згадка про даний млин за 1688 р.: «Да под Глуховомъ Городомъ на реке Есмани у батуринских ворот мелница бывшего Гетмана Иваши Самолова» [16, арк. 12].

Інші приватні володіння розміщувалися у Ямпільському старостві Ніжинського полку. У 1682 р. І. Самойлович купив у козака Мартина три водяні млини на р. Івоті. Окремо гетьман у той рік придбав і приєднав до своїх володінь млин на двох колесах, що розташовувався на р. Свесі, купивши його у глухівського крамара Івана, та млин на річці Білиця, який придбав у Лукаша Гордієнка [17, арк. 4].

Крім цього, приватні володіння гетьмана поповнювалися і за рахунок конфіскованого майна. У Мазепиній книзі згадується, що село Оболонь з Городищем і Гутищем на р. Десні (Коропської сотні Ніжинського полку) здавна було у власності ніжинського протопопа Семена Адамовича [18, с. 273]. Однак, у 1676 р. протопоп з іншими прибічниками (Петром Рославцем, Карпом Мокрієвичем, Дмитром Райчею, Лазарем Гороленком) учинив змову з метою скинути з булави І. Самойловича, обрати гетьманом П. Дорошенка і передати українські землі під протекцію Кримського ханства. В результаті змовників викрили і над ними здійснили суд. За царським наказом Семена Адамовича відправили на заслання до Сибіру і конфісковували всі його маєтності [19, с. 78–79]. У 1677 р. гетьман привласнив їх, приєднавши вищезгадані села до своїх володінь. Крім того, до його власності перейшли селітряні майдани біля Сорочинців (Миргородський полк). Як вказує дослідник В. Борисенко, І. Самойлович субсидував братів Т. Ф. Селітряників з Полтавського полку при купівлі великого селітряного котла та іншого устаткування. Однак, вони розорилися і змушені були віддати свою власність кредитору [20, с. 126].

Загалом у гетьманських маєтках розміщувалося значне виробництво: винокуріння, виробництво поташу, селітри, полотна, сільськогосподарських продуктів. Так, у 1681 р. гетьман І. Самойлович направив до Москви 21 куфу (840 відер) горілки, викурених на власних винокурнях [20, с. 156]. А в 1685 р. найнятий робітник І. Самойловича К. Дорофєєв привіз до Москви 221 пуд селітри [20, с. 158]. Налагоджене виробництво у гетьманських володіннях надавало великі прибутки, зосереджу-

вало значні багатства. Уявлення про них нам дає відомий опис майна гетьмана.

Таким чином, царською грамотою І. Самойловичу надавалися «на булаву» володіння, які свого часу належали Д. Многогрішному. Проте не задовольнившись ними, гетьман, з часом, приєднав до рангових володінь все нові і нові землі, утворюючи нові «дворці», староства та волості. Окремо, у другій половині XVII ст., були сформовані і приватно-спадкові маєтності, що в більшості концентрувалися неподалік від гетьманської столиці. У результаті в роки гетьманування І. Самойловича розпочався процес перетворення «державців» у найбільших землевласників Лівобережної України, що продовжилося і в наступні періоди.

Посилання

1. Мельник Л. Гетьман Іван Самойлович // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 77–84.
2. Васильєва О. Шептаківська волость в рамках комплексу гетьманських рангових маєтностей (друга половина XVII – XVIII ст.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2014. – Вип. 18. – С. 459–474.
3. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1888. – 470 с.
4. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка / [под ред. Н.П. Василенко]. – Чернигов, 1900. – 418 с.
5. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2: Полк Нежинский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1893. – 552 с.
6. Федоренко П. Рудни Лівобережної України в XVII – XVIII вв. – Москва, 1960. – 262 с.
7. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – 531 с.
8. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1938. – Т. 46: Серія історична. Мазепа: збірник. – Т. 1. – С. 107–133.
9. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 11242, 4 арк.
10. Мякотин В. Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1896. – Т. 8. – С. 30.
11. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 3: Полк Прилуцкий. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1920. – 426 с.
12. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб.: Типография Э. Праца, 1853. – Т. 5: 1633 – 1699. – 288 с.
13. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [під ред. Сохань П]. – Київ – Львів, 2004. – 1086 с.
14. ЦДІАК України, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, 4 арк.
15. Там само, ф. 220, оп. 1, спр. 201, 2 арк.
16. Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 968, 16 арк.
17. Там само, ф. 1523, оп. 1, спр. 1, 6 арк.
18. Мазепина книга / [упорядкування та вступна стаття І. Ситого]. – Чернігів, 2005. – 524 с.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб.: Типография А. Котомина, 1884. – Т. 13: 1677–1678. – 766 с.
20. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1995. – 263 с.

Солдатова К. А. Формирование комплекса имений гетмана Ивана Самойловича на Левобережной Украине

В статье рассматривается история формирования гетманских владений И. Самойловича в Нежинском, Стародубском, Прилуцком и Миргородском полках.

Ключевые слова: ранговые имена, наследственное землевладение, «дворец», «староства», волость.

Soldatova K. O. Formation of Ivan Samoylovych complex of estates on the Left-bank Ukraine

In the article we consider the history of hetman I. Samoylovych land tenures formation in Nizhyn, Starodub, Pryluky and Myrgorod polks.

Key words: rank estates, hereditary land tenure, dvorets, starostvo, volost.

25.02.2016 р.

УДК 94(477):(094.2)«1689»

Я.М. Гирич

МОСКОВСЬКІ СТАТТІ 1689 Р. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО- РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН

Дослідження присвячене оцінці інформаційного потенціалу порівняно нещодавно введеного до наукового обігу документу – Московських статей 1689 р. Окремо здійснено екскурс в історію його появи та проаналізовано місце у системі відносин між Військом Запорозьким та Московським царством.

Ключові слова: Московські статті, 1689 р., історичне джерело, Іван Мазепа, Гетьманщина, Петро I, Нарішкінський переворот, Коломацькі статті, гетьман, цар, Тетяна Таїрова-Яковлева.

Вивчення середньовічної історії України сучасними дослідниками супроводжується пошуком та залученням нових джерельних матеріалів. Це переважно листування іноземних послів, протоколи допитів військовополонених, інші документи з польських, білоруських, російських та турецьких архівів. Важливу роль у дослідженні політичної історії Козацької України відіграють міждержавні договори, які уклали гетьмани з іноземними правителями, у першу чергу з московськими царями. На цьому фоні важливим стало виявлення та публікування маловідомого до початку XXI ст. документа – Московських статей Івана Мазепи 1689 р.

Часто діаспорні історики сміливо називали гетьманські статті конституційними актами. Зазвичай ці угоди передбачали посилення московського впливу та зменшення політичної ваги гетьмана. Лише декільком правителям вдавалося покращити своє становище та отримати певне поліпшення політичних та соціально-економічних прав Лівобережжя або трохи посилити свою владу. Вперше цього вдалося добитися Д. Многогрішному у Глухівських статтях 1669 р.

та певною мірою Д. Апостола в Рішительних пунктах 1728 р. Якщо у першому випадку Лівобережна Україна поверталася під протекторат Московської держави на умовах автономії після антишовієвського повстання та нетривалого перебування під булавою правобережного гетьмана П. Дорошенка, то у другому – йшлося про відновлення інституту гетьманства напередодні нової війни з Туреччиною на фоні часткової ревізії петровських реформ.

Більше того, Глухівські статті 1669 р. стали рамковими домовленостями, на основі яких уклалися договори 1672, 1674 та 1687 рр. Відомий дослідник українсько-московських відносин другої половини XVII ст. В. Горобець відзначає, що «1672 р. як відправні положення було схвалено Глухівські статті, а 10 нових – так званих Конотопських статей – становили, по суті, лише додаток, який пояснював або уточнював основний текст, з 20 положень Переяславського договору 1674 р., 15 повністю або частково повторювали Глухівські статті, 4 – взято з Конотопських і лише одне було принципово новим, що враховувало регіональну специфіку Правобережжя. Коломацькі статті 1687 р. також переважно повторювали постулати Глухівського договору (пункти 1–17) і містили лише 5 нових положень». Проте, у означених документах чітко прослідковувалася тенденція обмеження української автономії еволюційним шляхом. До угод включалися лише ті статті з попередніх документів, які повністю влаштовували московську сторону, а нові пункти були спрямовані на обмеження гетьманської юрисдикції [3, с. 45–46].

Менш відомим епізодом є укладання Іваном Мазепою Московських статей, які з'явилися під час політичної нестабільності у Москві, але у кінцевому підсумку сприяли його утвердженню як перед царем, так і всередині Війська Запорізького. Найчастіше термін «Московські статті» вживається до угоди, підписаної 11–12 жовтня 1665 р. Іваном Брюховецьким, рідше – до березневих статей 1654 р. При цьому, зазвичай, оминався увагою документ, що з'явився під час перебування Івана Мазепи у Москві 1689 р. За своєю суттю Мазепині Московські статті – типовий договір, що уклали гетьмани Гетьманщини з царями Московської централізованої держави. Це були вже другі за ліком статті, підписані І. Мазепою з московськими правителями. Традиційно такі договори уклалися як «інаугураційні», після обрання гетьмана, лише іноді – для зміни положень попередніх статей одного гетьмана (Московські статті 1665 р. І. Брюховецького, Переяславські статті 1674 р. І. Самойловича). Цього разу документ став наслідком зміни влади у Москві, а не в Батурині.

Сам факт укладання цього договору тривалий час лишався поза увагою істориків. Чіткі відомості про нього відсутні у козацьких літописців, його